

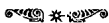
տեղ՝ տողին վերջը՝ կը գտնենք $\sigma\acute{\alpha}\tau\rho\alpha$ (սա-
տրա) բառը՝ թարգմանուած մեծ արքային
(էջ. 532), յորմէ կը ծագի նաև սատրա-
պա (satrapa) բառն, որ Արիստոտելի բն-
ծայուած Յաղագս աշխարհի գործոյն մէջ
(Գլ. 2.) կը մեկնուի գերի մեծի արքային
(էջ 332)։

Լա կրող չի տարակուսիր Հայոց միաբը-
նակ լինելուն վրայ, և ազատ համարձակ է-
րենց քրիստոնեայ անունը կու տայ. բայց
նոյնը « չեմ համարձակիր, կ'ըսէ, ընելու
Սպանիացոց և Լուսիտանացոց համար »
(էջ. 356)։ Ով որ այդ բանին պատճառները
շուսով չըմբռնէ, թող նորա գրքին մէջ ու-
րոնէ ։

Ե. Տ Ե Զ Ա.

բան առ բան թարգմանելով. « Կ'առաքէ զիս Քոնքէս,
իվ եղեմուսորգ բնակին »։ Ամբողջ հեղինակն է, բայց
ի թագաւորի անունէն. և այս անուան պակասութիւնն
կ'առաջնորդէ մեզ առ ին պարսկերէնն Khsayārsā.
Շարունակելով բառախաղը կարելի է կարգաւ $\rho\acute{\iota}\varsigma\iota\tau\alpha\tau\alpha\tau$,
« Քոնքէսն զիս կ'առաքէ՛ » արգարե ոչ շար գոն »,
այսինքն՝ ապաով եղէք որ վատանայի ոնէ մի եմ։
Այսպէս ահա Լա կրող պիտի տեսնէ որ իւր $\sigma\acute{\alpha}\tau\rho\alpha$ -ն,
որոյ վրայ վատանացեր էր՝ դադացուեր է։

1. Je n'oserais dire la même chose des Espa-
gnols et des Portugais. (p. 356). պատճառն այն
է՝ որ յիշեալ աղբիւրը կաթուղիէ անուան ներքէ՝ նոր-
աշանդ Լա կրողը կրօնական համոզմանց արամազծա-
պէս հակառակ համոզմունք ունէին։

Ի Ո Ր Հ Ր Դ Ա Մ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Ք

Ե Ա Ծ Գ Ե Զ Բ Ա Ծ Բ Ա Զ

(Շար. տես. աստ. ԾԴ, յէջ 530)

Դ

ԵՂԻՇԷ ՈՒՆԷՒՐ ՕՏԱՐ ԱՂԲԻՒՐ

ՍԵՐ օրերը քննադատական առ-
կարէզն ընտրողաց համար հետե-
ւելի նորոճեութեանց առաջինն է՝
հասի խել առնուլ քննելի գործն այն
անձին ձեռքէն, ում կ'ընծայուէր, և
ապա դատափետել զայն։ Այդպէս Ի
Հրապարակ եկաւ Տէրպօղոսեանի սկզբան՝
« Եղիշէի պատմութեան աղբիւրն » անուն
յօդուածովն*։

Նա գտեր էր « Հիմքեր », որոց համեմատ
« սխալ է՝ Եղիշէի վարդանանց պատմու-
թիւնը 451 թուի պատերազմին մասնակցող
անձին, Եղիշէին վերագրելը » Նրա հեղի-
նակը ուշ ժամանակի պատմիչ է, և իւր
ձեռին ունեցել է գրաւոր աղբիւր, որից
« գտուել է »*։ Իսկ ի մեզ այդ « Հիմքերն »
յառաջ բերած էին այս համոզումն, թէ ինքն
Եղիշէն է իւր աղբիւր՝ գէթ այն մասանց
մէջ՝ որոց վերայ խնդիր կը հանէր քննա-
դատը։ Այդոք էին, առաջին՝ Եղիշէի և Ղա-
զարայ երկրորդ դրուագի նախարարական
ցանկերը. երկրորդ՝ ի Բիւզանդիոն յղուած
պատգամաւորութիւնը. և երրորդ՝ աղուանից
ուղարկուած օգնութիւնը։

Թէ՛ արդեօք յանուն Եղիշէի մեզ հատած

* Հանդէս տւաւ. 1893, Թիւ Բ, 8, 4։

** Նոյնը հաստատեց ևս Հանդիսի խաղաղիւր ծածու-
թութիւնը մի, իրօտանդով ուրիշ անգամ ապացու-
ցանել զայն։ Բայց քննադատն իւր զիւռն այս հար-
ուածցած կը թուի, (այս պատճառաւ յետաձգեցինք
մենք ասոր պատասխանն, իբրեւ այլ ևս երկրորդա-
կան խնդիր քննադատին համար), թէ ևս չէ բարոյովին
հրաժարած. նոր քննադատութեան մէջ զիս կը զբէ-
« Եղիշէ, ով որ էլ լինի այդ անուան առկ ծածկուած ».
կամ « Եղիշէի պատմութեան հեղինակը »։

գործը նոյն պատմիքն է, կամ օտարի մի ձեռքն այլ չկայ անոր մէջ, մինչ հոս նպատակ չունինք ոչ հաստատելու եւ ոչ ժխտելու բացէ ի բաց. այլ այս եւ յա՛րկը զլիցոց մէջ պիտի լանանք ի նոյնից ցոյց տալ, թէ զայդ հաւատարմութեամբ ցարդ կատարուած փորձերն անցոր են:

Ա. Տէրպօզոսեանի ընդհանուր տեսութիւնն առաջին խնդրոյն մէջ այս էր, թէ յիշեալ նախարարական ցանկերու մէջ կան չորս հանրականք, յորս երկու պատմիքն այլ բարձաւ կան մի եւ նոյն կարգը կը պահեն: Ասոցմէ զառ Նշիլէն ունի ուրիշ երկու սեպակական ցանկ եւս, եւ Ղազար ուրիշ երեք, որոց իւրաքանչիւր խմբի անհատը ոչ միայն իրարու մէջ չեն միարանիւր, այլ եւ չեն համաձայնիւր հանրականաց հետ: Ասոր կը հետեւեցնէ՝ թէ այդ ցանկերը զանազան ազգիւններէ հանուած են. զի չէր կարող մի եւ նոյն պատմին այլ եւ այլ կարգեր յօրինել. ուստի եւ Նշիլէն այլ ուշ գրուած է ինչպէս Փարպեցիին:

Նորա այդ հետեւութիւնը շատ խախտու է ըստ մեզ. եւ զայս հաստատելու համար հետեւիք զանազան հետազոտութեանց, պահելով նոցա թուական դասաւորութիւնն ի քննադատէն *:

Չորս հանրականքն (թ. 1, 2, 3, 4) յիւրաքանչիւր ընդհանրապէս մի եւ նոյն կարգը կը պահեն նախարարաց մէջ, — միայն երրորդն զՎաղարան իբր սպարապետ՝ ամենէն յառաջ յիշեալով, ինչպէս կը դիտուէ եւ քննադատել — իսկ երրորդն եւ չորրորդ կը տարաձայնին իրարու մէջ, մին զԳրիսուհին յետոյ դասելով քան զԴիմաքսեան՝ եւ միւսն յառաջ, ըստ երկու պատմաց եւս **: Մենք փոխանակ ըսելու՝ թէ «այս անհամաձայնութիւնը պէտք է պատահական համարել, ի նկատի ունենալով չորս ցուցակի համաձայնութիւնը միւս դէպքերու», հարկ կը համարինք՝ որ երրորդը

դուրս հանուի միւս ձայնակիցներէն, — եւ ոչ չորրորդը, որովհետեւ ասոր կարգը կը հաստատեն Հինգերորդ ցանկին եւ ս. Սա. հակայ գահնամակը *.

— Խնդիր մի կամ շատ կետով անմիաբանութեան վերայ չէ, այլ որ եւ է տարաձայնութեան. արդէն սեպակականաց ոմանց ի հանրականաց զարտուղութիւնն այլ այդչափ է:

Գալով Նշիլէի սեպակական ցանկերուն, մին (թիւ 8) համաձայն է հանրականաց առաջնոյն հետ (թ. 1), եւ կը զանազանի երկրորդէն՝ (թ. 2) իւր մէջ յետադասութեամբ Վահեւունց քան զՊալաւնի. երրորդէն՝ (թ. 3) Քալբերունց քան զԳրիսուհի. չորրորդէն՝ (թ. 4) Արարունց (նոյն է՝ Ամմարականի) քան զԱմատունի, եւ Գրիսուհի քան զԴիմաքսեան ** եւ Անձեւացի. իսկ միւս սեպակական (թ. 9), որ երկրորդ հանրականի հետ նոյն է ըստ անձանց, որ են կուսակիցք Վասակայ, մեծապէս կը տարբերի անորմէ ըստ կարգի. նոյնպէս եւ առաջին հանրականէն եւ նախորդ սեպակականէն (թ. 8):

Գալով եւ Փարպեցւոյն սեպակականաց, երեքն այլ անմիաբան են թէ այլոց հետ եւ թէ իրարու մէջ. Սյունց հետ. զոր օրինակ, մին (թ. 5) հանրականաց առաջնէն կը խոտորի այտու, որ իւր մէջ Վահեւունին՝ Մոկացի, Ապահունի եւ Ամատունի տուժմբէ յառաջ է անցեր, եւ Անձեւացին՝ Ապահունի եւ Ամմատունի տուժմբէ. կը խոտորի երկրորդէն, զի Վահեւունին կանխիւր է քան զԱպահունին. երրորդէն, զի Գրիսուհին կանխիւր է քան զՊալաւնի եւ Դիմաքսեան. չորրորդէն, զի Անձեւացին յառաջ է չորս տուժմբէ. Երկրորդ

* Տես ի Տեղագր. Արարատայ, յէջ 430. կամ ի Սոփ. 2, 433: Այդ զանազանի հաստատուած է Եւստակիոսեան (Տեղագր. Արարատայ, 417, ծան.):

** Ութերորդ ցանկի մէջ կը յիշուին երեք դիմաքսեանք, Թաթուլ, Հմայեակ եւ Գաղբիկ, առաջինն ուրիշ միջանկեալ տուժմբով բարձրացած դատուած յայտն: Գաղբիկ զՀմայեակ կը կոչէ « Գեթի դիմաքսեանք » (126). Թերեւս այս խոսքն Տէրպօզոսեան զսա համարելով « նախարարութեան զուլեք », Թաթուլը կարգը կը շնչեցանէ: Բայց կը սխալու եւս. ս. Սա. հակայ զանամահին մէջ կան դիմաքսեան երեք զանիւր. առինք զեւ Վարդանանց ժամանակ այլ կային. եւ Թաթուլ եւ Հմայեակ՝ Թերեւս եւ Գաղբիկ՝ զանազան տանց պետերէն, առաջինն աւելի պատուաւոր, ըստ որում ցանկերու մէջ միշտ քան զՀմայեակ յառաջ է դասուած ի պատմաց: Այդպէս ըստ զանաձայնիւր բաժանուած էր եւ արքունիքի տունը. որոյ համար երեք ցուցակաց մէջ եւս (թ. 4, 7, 9) դատուած են աստիճանաւ Ներշապուհ եւ Աղբառ սարճանիք, երկուքն այլ ինկելով « Երխան » (Փրպ. 221-2):

* Թիւ 1, 2, 3, 4 տես յեջ. 70, 127, 210, 342, եւ ի Ղ. 134, 195, 215, 255: — Թիւ 5, 6, 7 ի Ղ. 125, 185, 221: — Թիւ 8, 9 յեջ. 173, 160:

** Պետի ըսէինք՝ թէ չորրորդն մէջ Ատոմ զնուսի իբրեւ Նիփուր — եւ արդէն զատով աւելի բարձր — յառաջ է դրուած քան զԴիմաքսեան, եւ երրորդն մէջ Վասան զնուսի իբրեւ « Կոլուհ » յետոյ քան զանոնք, եթէ նոս վասան յետադաս լինելը նոս եւ քան զԱրսէն ընծային, որ Նիփուր էր եւ ունէր բաւական նշանաւոր բերք (նշ. 204), եւ զնուսին իբրեւ սեպուհ՝ շատ զայր էր քան զնա. ապա յայտ է, թէ զնուսի նախադասելու ժամանակ ոչ անձին, այլ տունին աստիճանն է նկատուած. ինչպէս եւ ի թ. 8 վահեւ. « Գնդոյն »:

սեպհականը (թ. 6) կը զարտուղի երկրորդ հանրականէն նախագատութեամբ Պալունւոյ քան զՎահեունի, յերրորդ սեպհականն (թ. 7) առաջին եւ չորրորդ հանրականներէն՝ Անձեւացոյ քան զՄամատունի նախագատութեամբ, — Սեպհականքն իրարու մէջ ան-միարանք, զոր օրինակ, երկրորդը (թ. 6) նախորդէն (թ. 5) Վահեունւոյ քան զԱրշարունի, Դիմաքսան* եւ Պալունի յետագատութեամբ, եւ երրորդն (թ. 7) յառաջնոյն (թ. 5) Արշարունւոյ քան զԱնձեւացի կանխելովն: Ղազարայ եւ Եղիշէի սեպհականքը կը հակառակին նա եւ իրարու:

Այդ համեմատութիւնն կը տեսնուի, թէ զապրեանքն այնչափ կը տարածայնին իրարու եւ հանրականաց մէջ (տես մանաւանդ թ. 5), որչափ եղիշեանք: Սակայն զապրեանքն ի հանրականաց ունեցած տարածայնութիւնքն՝ ըստ Տէրպօղոսեանի «բացատրիկ դէպքեր» են: Եղիշեան «բացատրութիւն» կը կազմեն եղբոր անոնց իրարու մէջ զանազանութիւնքն, եւ «անվիճելի» կերպով «միաձայն» են միմեանց. եւ ազոնց «փոխադարձ համաձայնութիւնը, կ'ըսէ, մի զօրեղ հիւրս պիտի ընդունուի (Փարպեցոյն) ճշգրտապատում պատմագրութեան, օրից՝ ինչպէս տեսանք՝ Եղիշէն հեռու է»: Թէ ինչո՞ւ այդ խտրութիւնը կը զնէ երկու պատմաց ցանկերու մէջ, պատճառն իւր կամէն է. այդպէս կ'ախորժեն, եւ այդպէս կը գատի: Այժմ լսենք եւ իւր հետեւութիւնքը:

Առաջին, «չորս ընդհանուր ցանկը եւ յատկական ցանկերը տարբեր հեղինակների գործեր են», եւ Եղիշէի խմբագրիչն եւ Ղազար մի եւ նոյն պրաւուր աղբերէ առած են հանրականքը: Երկրորդ, «Եղիշէի յատկական ցանկերի հեղինակը Ե զարի պատմութեան անտիզեակ անձն է եւ պատմական ֆակտորը յեղաշրջող պատմիչ», եւ Վարդանանց պատնարագմէն ուշ, ըստ որում այդ ցանկերն ոչ հանրականաց հետ եւ ոչ իրարու մէջ ունին աւագութեան կարգի միօրինակութիւն: Երրորդ, «Ղազարի յատկական

ցանկերի հեղինակը համեմատաբար աւելի ծանօթ է Ե զարին», եւ պատնարագմէն աւելի մօտ, ըստ որում երեք ցանկն այլ համաձայն են միմեանց, եւ նոցա մին (թ. 6) նա եւ հանրականաց հետ:

Այդ հետեւութիւնք խորհրդածել կու տան մեզ, Հանրական եւ սեպհական ցանկերուն այլ եւ այլ (երեք) աղբիւրներ զնելու պատճառն է այդ երեք խմբից մէջ եղած տարաձայնութիւնն: Ընդունելով զայդ առ վայր մի իբրեւ բաւական փաստ, հետեւաբար սեպհականաց իրարու մէջ տարաձայնութիւնն այլ հարկ է իբրեւ նշան համարել անոնց իւրաքանչիւրին եւս զանազան աղբիւրներէն համեմատ լինելուն: Այսու Եղիշէ եւ Ղազար երեք հանրականաց համար (թ. 1, 2, 4) ունեցած պիտի լինին մի աղբիւր, աղբիւր մ'այլ միւս հանրականի համար (թ. 3), առաջինն ուրիշ երկու աղբիւր եւս իւր սեպհականաց համար, եւ երկրորդն ուրիշ երկու կամ երեք՝ իւր սեպհականաց համար. եւ յոլորն ի միասին ձօքն աղբիւր: Փննադաւ տին լոկ երեք աղբիւր զնեն հակառակ է իւր հիման: Եւ որովհետեւ սեպհականաց աղբերքն ուշ ժամանակի են ըստ իւր երկրորդ եւ երրորդ հետեւութեանց, հարկ անհրաժեշտ է անոնց եւս ուրիշ աղբիւրներ զնել, — ապա թէ ոչ, անոնց հեղինակք առանց սեղ մի կարողալու կամ լսելու ի՛նչպէս կ'ըսէ նային իմանալ՝ թէ այս ինչ նախաբայք այն ինչ գործի մէջ են գտուեր, եւ այն, — մինչեւ հասնինք Վարդանանց պատնարագմէ. ողբիւրը, որոց ոչ լիճ եւ ոչ ծով կը բաւէ:

Մեր տեսութիւնն այդ ցանկերու մասին ուրիշ է. — Հանրականաց եւ սեպհականաց վերայ խօսիւք զատ գատ:

Որովհետեւ երկու պատմաց համաձայնութիւնը չորս հանրականաց մէջ դժուարաւ կրնայ իրարմէ անկախ յառաջ եկած լինել, հոս այն իրաւամբ՝ որով Տէրպօղոսեան երրորդ աղբիւր մի կ'ուզէ զնել անոնց, կրնանք մենք երկու պատմաց մին միւսոյն աղբիւր համարել՝ առանց երրորդի մի: Եւ յիւրաքանչեւ մին միւսէն առած լինելուն յայտնի փաստը կը գտնենք նոյն իսկ երրորդ հանրականի մէջ. Եղիշէի քով այդ կը զանազանէր չորրորդ հանրականէն եւ երկու սեպհականներէ՝ (թ. 5, 8) Փննուոյ ընդ դիմաքսանի տեղափոխութեամբ. նոյն ցանկը մի եւ նոյն զանազանութիւնն ունի եւ Ղազարայ քով. ուրեմն մին միւսէն օրինակած է զայն: Յոռի շրջան կը լինէր համարել՝ թէ մի երրորդ անձինք գործ են իշխել երկու հանրականքն իրենց զանազանութեամբ հանդերձ, եւ Եղիշէ եւ Փարպեցի այդ անձնն առած

* Հոս եւս (թ. 6) ինչպէս ութերորդի մէջ (տես ի նախորդ ծան.) կը յիշուին երկու զմարտնանքն՝ Թաթուր եւ Հմայեակ, զորս իրարմէ կը զատէ Պալունին: Տէրպօղոսեան նոյն սեպհ կամովնամբ կը ջնջէ Թաթուր կարգը, որպէս զի Դիմաքսեանն յետ Պալունւոյ ընկերոջ, ցանկն այդ կ'առով համաձայնէր նախորդ սեպհականին հետ (թ. 8): Եւ թուրքովին համաձայնելու համար՝ երկրորդէն (թ. 6) կը ջնջէ եւ զՎահեունիէն՝ իրեն սեպհականաց հետ: Ըստ մենք այս պարզ անգամահատութեամբ զո՞ւ չենք լինիր. այս մասին պիտի խօսիւք յէջ 13-6:

են զայնս նոյն Հանգամանք. այդ առանց փաստի չի կրնար հաստատուիլ:

Իսկ թէ երկու պատմիչներէն ո՞վ միտոյն աղբիւր է եղեր, զայդ նոյն իսկ քննադատին ձեռնարկութեամբ ցոյց կու տանք մեկը: Եւ կ'ընդունի՝ — ըստ որում չի մերժեր՝ ինչպէս կ'ընէ սեպակականաց նկատմամբ, — թէ չորս հանրական ցանկերը Վարդանանց ժամանակակից գործեր են. եւ յօդուածին վերջը հարկ կը համարի դնել Եղիշէի «Իսկապէս յիշատակարան» մի, որոյ վերայ յետոյ շինուեր է այժմեան գիրքը: Այսպիսի խրմբագրութիւն մի ստոյգ կ'ստանալով հանդերձ, այժմ է խորհրդածել թէ նախնական «յիշատակարանը» բնականապէս առանց նախարարական անուանց չէր լիներ. ուստի եւ պատշաճ կը թուի, որ հանրականքն՝ որ այդ յիշատակարանին ժամանակակից կը համարուին, նոյն իսկ աղբիւր սեպակականութիւն եղած լինին: Եւ արդէն Տէրպօզոսեան տեղ մի իբրեւ թէ կը սկսի «ստուգել այն կարծիքը՝ թէ Եղիշէն է այն ցանկերի հեղինակը»: Եւ այս միշտ ստոյգ է, թէպէտ այժմեանը լինի Եղիշէի գործ, թէպէտ այլ անձանս՝ գրուած մի:

Գտնել սեպակականաց: Ընդունելով իսկ ասոնց լոկ երկու աղբիւր ըստ քննադատին՝ եւ ոչ աւելի, մեկը կը խորհրդածենք. եթէ ասոնց հեղինակը կրցեր են իրենց կողմանէ աւագութեան զանազան կարգեր յօրինել, հետեւաբար կարելի կը զանաւոր մեր նոյն կարգերը կազմած լինին նոյն ինքն Եղիշէ եւ Ղազար. որով եւ քննադատին ասոր հակառակ կարծիքն ոչ մի հաստատութիւն չի ունենար: Բայց մենք ներքին փաստ եւս ունինք իւր զէմ: Յառաջ յիշեցինք՝ թէ երկրորդ հանրական ցանկն եւ Եղիշէի երկրորդ սեպակականը (թ. 9) մի եւ նոյն անձինքը կը բովանդակեն, որ են թեկնածուք Վասակայ. ուրիշն նոյն ցանկը կը համարուին, եւ կարգն է միայն տարբեր: Այդ, կարգի տարբերութեան համար կարծելը՝ թէ աղէք զանազան աղբիւրներէ հանուած են, նոյն է՝ թէ տեղ մի գրուած տեսնելով՝ զոր օրինակ «Սարգիս, Եփրեմ եւ Եսայի», եւ նոյն գրոց մէջ այլուր՝ «Եփրեմ, Սարգիս եւ Եսայի», համարինք՝ թէ այդ անուանքը երկու զանազան տեղերէ քաղած է այդ գրոց հեղինակը: Այլ եւ չենք հասկանար, թէ նոյն նախարարը՝ թէպէտ տարբեր կարգով՝ բայց մի եւ նոյն գործոց եւ պայմանի (սիւնեցւոյն կուսակցութեան) մէջ ներկայացնողն ինչպէս «Ե Գարի պատմութեան անտեղեակ» եւ «պատմական ֆակտորը յեղաշրջող» կը լինի: — Եւսմանպէս՝ նոյն ցանկն է չորրորդ

հանրականն եւ Ղազարայ երրորդ սեպակականը (թ. 7), վերջինս համառօտութիւն նախորդին: Արդ, փոխանակ սեպակականը փառացեղն ձեռք կաղնուած համարելու հանրականին, զայն օտար աղբիւրէ մի առած կարծելը՝ նոյնպէս զուրկ է հաստատութենէ: Յիրաւի կան այդ սեպակականի մէջ երեք անձինք, որոց պէտք է ուրիշ աղբիւր մի դնել, զի չկան Հոսիւրականի մէջ. բայց մեկը պիտի տեսնենք՝ թէ այդ նոր անձինքը եկամուտ են սեպակականին մէջ՝ յետ Ղազարայ:

Ուստի՝ առ հասարակ սեպակականաց փոխանակ երկու, կամ աւելի ճիշդ՝ իւրաքանչիւրին մի մի (հինգ) օտար աղբիւր դնելու, կարելի կը կարծենք մեկնել զանոնք, մասամբ՝ մի եւ նոյն հեղինակին՝ միօրինակութիւն չպահելով, եւ մասամբ՝ գրչաբոլոց աղագրութեամբ: Փորձենք զայդ ցոյց տալ, նախ պարզելով ակնարկ մի նախարարաց նոյն ժամանակի բարձական դասաւորութեան վերայ, յորմէ կը կախուի առաջին կէտը:

Մեր իշխանաց աւագութեան կարգն ի սկզբանէ միշտ փոփոխութեան մէջ է եղեր (Խոր. Գ, ԽԳ, ԽԸ, ՄԱ, ԿԵ): Միտրով Եւրէյ կ'աւանդէ մեզ մեծին Երեսիսի ձեռն Բ Արշակայ հաստատած կարգը (Սոգ. 2, 32), որ չի համաձայնիր ու Սահակայ զանախնին հետ. բայց մեզ վերջին հաստատութիւնն է հարկաւոր: Արդ, թէ այն միշտեւ Վարդանանց օրերն անխախտ շինց կամ ոչ, քննելի է. Եղիշէի խօսքը՝ թէ Յազարու 441 ին՝ * պատրէր «գոմանս պատուովք եւ իշխանութեամբք մեծամեծօք» (30), զոր Տէրպօզոսեան մէջ կը բերէ, յայտնի չի ցուցներ բարձի փոփոխումն, այլ զուցէ՝ այդ ժամանակ տուաւ Վասակայ մարզպանութիւն, որ անձնական պատիւ էր եւ ոչ տոնմային: Իսկ սրուանտեան Գարեգին համար ըսածը, թէ աներկիւղ պատուարանին պատեառաւ արքայն «հանեալ ի բաց գտէրութիւնն ի նմանէ» (24), — զի «նախարար» էր (22), — կը նշանակէ՝ թէ տոնմի զլիաւորութենէ զրկեց զնա, եւ ոչ թէ տոնմը նուաճացոյց. այնպէս՝ որ թէպէտ նա Աւարայրի մէջ էր ** (Եղ.

* «Ե չորրորդ ամին... իւրոյ տէրութեան» (Եղ. 30):

** Յազարի կամ Վարդանայ պատմականոց Գարեգինի ազգատունը չի դնէր Եղիշէ. եւ կը յաւելու՝ թէ «զերկեալ մի տուաւ ի շարքարանս, եւ... ընկալաւ զվճիռ մահու» (24): 2. Զամեան ի Պատմ. եպոյց (ճա. Բ, 19, 460) նոյն կը համարէ զնա ի Եւսարչան ընկած համառու ուսուանտեանին հետ, ըստ որում Եղիշէ կը կոչէ զվճիռն «յաւախաղէ» . իբր թէ յառաջ զան զայլ նախատակներս արդէն շարքարանս է Տիգրան:

210, Ղզ. 213), այլ Խուրս էր նոցա տոհմին ներկայացուցիչ* (Եղ. 174): Կայ եւ այս, որ երբ նախարարք ի Տիգրան 449ին մերժեցին Քաղկերսի առաջարկը, նա հրամայեց՝ զանոնք «հանել մեծաւ անարգանք յերեսաց իւրոց» (Եղ. 80): սակայն յիս կեղծ ուրացութեան «վերստին ամենեցուն զպատիւս եւ զգաւս նորոգին» (84): Սլապէս այդ վկայութիւնք դեռ չեն ցուցնող սահաւկեան զաշնամակին փոփոխութիւն. ուստի երկու պատմիաց ցանկերու մէջ փնդռենք զայն:

Եղիշէի եւ Ղազարայ համաձայնութիւնը չորս հանրականաց մէջ՝ նշան է, թէ անոնք ժամանակաւ խանգարումն չեն կրած. եւ ահա այդ բոլոր ցանկերն — ինչպէս եւ սեպհականք — անհամաձայն են զաշնամակին: Եթէ չորսը կազմուած համարինք նոյն ժամանակի աւագութեան կարգին համեմատ, պէտք է ըսել՝ թէ զաշնամակի կարգին արդէն փոխուած էր: Սակայն տոհմե՞ր որ երրորդն հակառակ է չորրորդին մի կետով, եւ երկուքն այլ միւս հանրականաց հետ գործ ին մի եւ ֆոյն գրչի, Եղիշեայ: Ազա յայտնի է՝ թէ անոնք հեղինակն ամէն նախարարութեանց աւագութեան ճիշդ կարգին չէ հետեւած, ուստի եւ չէ անցածաւ եւ չէր իսկ կրնար մի եւ նոյն առաջաւորութիւնը պահել բոլոր ցանկերու մէջ, թէ հանրականաց եւ թէ սեպհականաց, ըսյց եթէ երկուց կամ երկք մէջ, ինչպէս են երեք հանրականք, եւ այն՝ դիպտածով իմն: — Տէրպողոսեան ինքնին կը խոստովանի՝ որ «մեք որոշակի չենք կարող տաել, թէ Եղիշի ջուշակները անպատճառ 440-453 թիւը կատարուած փոփոխութիւններն են ներկայացնում»¹. եւ ահա իբրեւ թէ հանրականաց կարգն օրինական լինէր եւ յատուկ նոյն դարուն, Եղիշի սեպհականքն անոնց հակառակելուն համար վճռեց՝ թէ ասոնց հեղինակը զատ, հետի ի Վարդանանց, եւ «Ե դարի պատմութեան անտեղեկ» պատմիչ է: Թէ՛ որչափ զօրութիւն ունի այդ վճիռ, ինքնին յայտնի է: Ասա՛ նկատմամբ Եղիշի սեպհականաց: Գալով Ղազարեանց, անոնք եւս չունին զաշնամակի կարգը: Իսկ թէ արդեօք Փար-

պեցու պատմագրութեան ժամանակ կար բարձրական նոր կարգ, եւ իւր սեպհականքն ըստ այնմ են յօրինուած, այդ եւս չի հաստատուիր: Արդարեւ նոյն պատմիչ քով կը կարգանք, թէ անարգ մարդիկ Պերոզէ «զտանաւորութիւնն զնեաւ ուրացութեամբ, ... որոց ոմանք ի լեւնախոյզ աւագակաց» (335), եւ Վաշան մամիկոնեան կ'ըսէր առ Միհրան՝ թէ «չյետիսն առ լաւս ոմեիք եւ զլաւս յիստ տանիք» (423, 417, 9), սա՛կայն Վաշանայ նուաճման ժամանակ Վաշար ուխտագահից զահերը նորոգեց վերջստին* (536-8): Եւ Ղազար, եւ իւր ցանկերն ըստ բարձրական կարգի կազմել, իւր ժամանակի կարգին համեմատ պիտի յօրինէր: Այդ կարգի վերայ եթէ այլ կետով չենք կարող հաստատուն բան ըսել, ուրք այս յայտնի է թէ Վաղարշ արծորունաց տոհմի նորոգումն առ ի կախ թողուց «վայր մի, դի գիտացնեն մարդիկն՝ որ ի տոհմէն են, սպաս ինչ արժանաւորապէս ցուցանեի առ մեզ, ... հայեսցուք ապա եւ մեք յարժանն» (538), այս պայմանի կատարման համար՝ ըստ երեւութի բաւական ժամանակ կը պահանջուէր. եւ Ղազար, որ Վաշանայ նուաճումն նէն ոչ շատ ուշ պատմագրեց**², իւր առաջին սեպհականի մէջ (թ. 5) զԱրծուինին յետ Սիւնեցոյն դասեր է ըստ զաշնամակին, ուրիշ պատուաւոր տոհմերէ վեր. այսպէս եւ երրորդ սեպհականի մէջ՝ Սպա յայտնի է, թէ Վարդանանց չըլանի վերայ պրկով ուղարկէ նոյն ժամանակի կարգը պահել այդ կետի մէջ, ինչպէս ուղիղ բանը կը թելադրէր: Եթէ պէտք իւր պատմագրութեան ժամանակ արծորունաց զահն արդէն նորոգուած իսկ համարինք, այդ է բոլոր տոհմի նորոգուածութիւնը պիտի լինէր դարձեալ ըստ նախկին

* Արգեն Պերոզէ անկարգ զանափոխութեանց լէր լսած մեր ազգն, որ կը շարժէր միշտ ուխտագահից ձեռք որ աղեցութեամբ, ինչպէս կը պատմէ Ղազար: Մինչեւ առաջմ իրենք ուխտագահն «անաւանեթին իշխան տէրութեան սիւնեաց» զաւատարմին Ռաբէն (571) նակառակ ուրացող Գեղիտնի՝ «սիւնեաց տեսան», եւ կամաց արցայից արցայի՝ յորմէ սպառաժմած էին:

** Յ. Բիւզանդացի Վաշանայ մարզպանութիւնը կը զնէ յամին 485. եւ նկատուով Փրպ. յառաջադիւն այս խօսքը, թէ նա «բազում եւ անհամար ուղղութեանց աշխարհիկ նայոյ ի ժամանակս իշխանութեան իւրոյ եղել արարող անձնայ» (8), պատմագրութեանց կը զնէ «զուն 4-5 տանց յետոյ մարզպանութեան Վաշանայ, ... յամին 490-491», (Լուսնայ, Ա տարի, Բ քիթ, 827), որ ըստ մեզ յետ երեք տարւոյ եւս ըստական է:

Մենք եւս համարիտ ենք այդ մեկնութեան. նախաւկան է՝ որ զեռ լսեալ ապառնեցաւ ի բանուէ կեղծ ուրացութեանը նախարարը, որք զնայցին ի Պարկաստան՝ նոն զուտուները «փրկել ի մեծամեծ նարեւածոցն» (Եղ. 72): ըսյց նա առաջին պատուէն զուրի մայ:

* Այդ վերջին կէտն ընդ երկրորդութեամբ է Խուրսի տեսան եւ տունի նա, ինչպէս պիտի տեսնենք նախահալ 14 էջի մէջ:

կարգին, այն է գահնամակին, քանի որ ուրիշ կարգ անկայտ է մեզ: Այսպէս եւ իւր սեպականանց ուրեք ուրեք խոտորումն գահնամակին՝ պէտք է մեկնել մասամբ այն աղատութեամբ, որով վարեր է Եղիշէ: Այսուհետեւ անցնինք գրչագրաց համեմատութեան:

Ստուգելու համար՝ թէ երկու պատմյաց սեպականաց քաց ի հնդկնական պատմութեանէն կրած են նա եւ գրչագրական փոփոխութիւններ՝ թէ ոչ, կը պակասին մեզ նոյազ գործած հին գրչագիրք. եւ նորագոյն ոչ մի լոյս չեն տար: Բայց այլ եւ այլ տեղեր ունինք Եղիշէի հատակտորներ, որք իրենց անսովոր ընթերցուածովք մի եւ նոյն պաշտօնը կը մատուցանեն մեզ փոքր ի շատէ: Այսպէս, մեր գրչագրատան մէջ կան երկու հառքնախորք. մին (թիւ 17) յամին Ուշ. (1224) գրուածը, զոր կը կոչենք Ա. եւ միւսն (թ. 985) անթուական, զոր կ'անուանենք Բ. նոյնպէս երկու տպագիր օրինակներ (թ. 9 եւ 19) սրբագրած երկու պարսեանց գրչագրաց վերայ՝ թուականքը մեզ անկայտ, զորս կը կոչենք Գ եւ Դ. հառքնախորք մ'այլ (թ. 1117) անթուական՝ բայց նորագոյն, այս եւս Ե:

Այսինքն բովանդակութիւնն այս է. Ա ունի Եղիշէի եւ, զ, է եւ ը յեղանակներն անթեքի՝ ցվերի նահատակութեան Ղեւնդրանց. հետեւաբար իւր մէջ կան նախաբարաց ութնորդ եւ երրորդ ցանկերը: Բ ունի զ յեղանակին մի մասն, պակաս ի սկզբան, որով ունի միայն երրորդ ցանկը: Գ եւ Դ ունին սրբագրուած լոկ է, զ եւ ը յեղանակները, ցվերի նահատ. Ղեւ. ուրեմն եւ նոյն երկու ցանկերը. — այս երկուց բովանդակութեանէն յայտնի կը լինի՝ թէ իրենք եւս ի հառքնորաց են սրբագրած*. — վերջապէս Ե ունի է եւ զ յեղանակներն համառոտուած, եւ դարձեալ նոյն ցանկերը:

Արդ, կարգալով այդ ցանկերին առաջինը (թ. 8), կը տեսնենք՝ որ Ա, Գ եւ Դ Վարդապետական պարունակ եւ զՎարդապետութեան իրարու տեղ են փոխած. նոյնպէս ըրած է Գ զՎարդէն սահառունի եւ զՀմայեակ զիմաքսեան. երկու զէպքն այլ հակառակ միւս գրչագրաց եւ տպագրաց. սակայն առաջինն համաձայն գահնամակին եւ հինգերորդ ցանկին (թ. 5), ուրեմն ուղղագոյն քան այժմեան կարգը. իսկ երկրորդ զէպքն անհամաձայն գահնամակին: Ա բնաւ չունի զՎարդէն եւ զՀմայեակ. իսկ Գ միայն զՀմայեակ չունի, եւ Ե Գրչագրիկ զիմաքսեան: Ա, Գ

եւ Դ զԽուրս սրուանձտեան կը կոչեն Խոսրով (այսպէս եւ Ե) ընձտացի կամ ընձտացի, որ ա. Ներսիսի ցուցակին մէջ առանձին տոհմ է՝ Սնձտացի, յստեւ Սնձիտ գահաւոր (Բուզ. Ղ. 2.), որ եւ Հանձիթ (Խոր. աշխրհ. եւ այլն): Կարգալով միւս ցանկը (թ. 3), կը տեսնենք՝ որ Ա, Բ, Գ եւ Դ զՏաճատ ցնթունի եւ զՀմայեակ զիմաքսեան իրարու տեղ են դրած՝ հակառակ սովորական օրինակաց եւ գահնամակին: Նոյն շորսը նա եւ չունին բնաւ Եղիշէի քաջերեւոյնի եւ նորա եօթն զինուորները: Այդ տեղափոխութիւնը եւ պակասն Ա օրինակի 1224 թուականէն այլ յառա է. Ն. Ենորհային (ԺԲ դարուն) Վարդանանց Նարահայ շարականի մէջ հետեւելով Եղիշէի, — որոյ վկայ են նոյն պատմին Աւարայրի նահատակաց տուած մակդիրքը, քաջն Վարդան, զարմանային Տաճատ եւ այլն, որ կան այդ գահնամակի մէջ, — զՀմայեակ յառա՞վ կ'երգէ քան զՏաճատ, եւ զՆերսէն չի ճանաչեր բնաւ. որով յայտնի է՝ թէ մեր շորից նման գրչագիր մ'էր կամ էին իւրեքն այլ*. Նոյն ցանկի մէջ Ա, Գ եւ Դ կը կոչեն զԱրսէն անձեռացի կամ անձառացի, եւ Բ անձրացի (գրչագրի սխալ), փոխանակ ընծայեցոց*. Թող ուրիշ երկրորդական զանազանութիւնք **.

* Բայց Ներսէն իւր եօթմար անտարակոյս անկերց մէջ եր. զի Ներշէ հոն « ինն » նախաբար կը զնէ եւ նոցա սեպականակ եւ երկերիւր ութնուն եւ եօթն նահատակք » (211) Ա. Բ եւ Դ չունին « ինն » քառը. բայց անփոփոխ ունին զինուորաց զուսմը, որոյ եւ ընդհանուր Վարդանանց « հազար երեսուն եւ վեց » հատառուն զուսմարին լրման համար հարկաւոր են ներսեաները. ուրեմն առջա սխալմամբ զուսմ են ընկած: Զնոյնս եւ Տաճատայ եւ Հմայեակայ այժմեան կարգն ունին մեր Ե օրինակը, Կոնիքերի հրատարակած մահազարթի պատասխ. որոյ մասին պիտի խօսիք հետեւելով զիշխի մէջ, եւ Փարպեղի: Ենորհային իւր Վերապատմութեան մէջ « Եղիշէի տառին » հետ չէ յիշած զՎաղար՝ բղբու պատմիչ Վարդանանց. որ նշան է՝ թէ կամ է կարգացած զայն, եւ կամ նորա յԵղիշէի զանազանութիւնք չէ ընդունած. բայց վականայ նախորդ անուան եւ շրջանի վերայ եւս լուծութեամբ անցնին ունիլ առաջինը կը հաստատուի:

** Նոյն օրինակը յառա՞վ երկու անգամ ընծայուած կամ ընծայի կը կոչեն զԱրսէն, եւ Կոս միայն տարբեր. առաջինը կը հաստատեն այդ ցանկի մէջ եւս՝ Ե օր. եւ Կոնիքերի պատասխանին եւ Վաղար. ուստի յայտնի սխալ է ոչնչացիլ:

*** Զոր օրինակ, նոյն ցանկերու առաջինը մէջ Ա ունի Մերշափուն, Գ, Դ, Ե Մերշափուն, (այսպէս երբեմն եւ Եղ. օրինակը, եւ Թովմ. արք.) Ա, Գ, Դ քեթունի, Ա, Դ շահուսպան, (այսպէս եւս Ներսէն.

* Պարսեանց զբազարաց Թուրքն են 46 եւ 47. եւ Երթը չէ յիշուած:

Այս համեմատութենէն տեսնուցցաւ՝ թէ այլ եւ այլ ժամանակներ որպիսի յեղափոխութիւն եկեր է Եղիշէի մէջ յիշեալ երկու ցանկերու վերայ. թէպէտ գրչագրական՝ եւ ոչ օտար ձեռին փոփոխութիւնը, բայց նշաւ նաւաբ. այնպէս՝ որ թէպէտ բոլորն այլ ուղիղ չեն, բայց ահա առաջին ցանկը (թ. 8) ուղղեցին մի կետով՝ Երկուքը միայն ունին հին օրինակներ*, եւ երկուքն այլ փոփոխութեամբ կը գտնենք. ապա յայտնի է թէ նոյն վիճակին ենթարկուած պիտի լինին եւ միւս ցանկերն՝ որոց նոյնպիսի հին օրինակներ չկան։ Արդ, եթէ գրչագրի խանգարեր են Եղիշէի ցանկերը, իրաւացի է հետեւեցնել՝ թէ նորա սեպհականքն ի սկզբան աւելի մօտ էին հանրականաց քան այժմ։

Աւարդարեւ երկրորդ հանրականի եւ նորա երկրորդ սեպհականի մէջ (թ. 9) — որ նոյն ցանկն էին — տեսուած կարգի մեծ զանազանութիւնը՝ պատմելին ազատութեան չենք կարող ընծայել. նա սովորութիւն ունի հանրականաց եւ իւր առաջին սեպհականի մէջ գէթ աւագագոյն տոններն յառաջ դնել քան զայլոք. եւ մինչդեռ երկրորդ հանրականին մէջ զիսգրատունին առաջին կարգի մէջ դրած էր, նոյն տոնով միւս ցանկի մէջ (թ. 9) չորրորդ է գրուած, յետ Խորհրդանուոյ եւ Վահեհուունոյ. եւ Ամատունին՝ որ միւս ցանկերու մէջ բաւական բարձր է, հոս ամենէն

յետոյ դասուած է։ Երկրորդին յետնութեան պատճառն այն է, որ Մանէն ամատունին զտնպուհն էր, ուստի նախարարներէն վայր պիտի ընկներ. ուստի հանրականին մէջ եւս լռեցին յետագասուած է՝ զսեպուհու ոմանս յայլմէ տոնմէ (Եղ. 127) քաջատուութեան ներքոյ. բայց բարդատունի Տիրոց «Իշխանի» տեղափոխութիւնն՝ յայտնի սխալ համարելի է գրչագրաց։

Ժամանակը Վազարայ սեպհական ցանկերու եւս չէ խնայած։ Զայս հաստատուելու համար՝ ինչպէս ըսինք մեր ձեռքը անոնց հին գրչ. օրինակներ չկան։ Արդարեւ ունիք մագաղակեայ հին պատուաւ, միջակ երկաթագրով, որ ուղղագրութեան կանոններէն թուի գրուած ոչ յայս կոյս քան Ժի դար. բայց ազոր բովանդակութիւնն է մեր խնդրոյն համար անկարելւոր երկու կոտորներ, որոց առաջանութիւնը թէպէտ ընտիրք, բայց տառականք կամ բառականք են եւ ոչ ինչ աւելի*։ Անինք եւ երկու տպ. օրինակներ՝ յորս երկու գրչագրերէ որբագրուած է ս. Սահակայ տեսիլը միայն, եւ ունին բազմաթիւ եւ երբեմն բաւական նշանաւոր զանազանութիւններ։ Նա եւ յառաջաբանին, ամբողջ պատմութեան եւ թղթոյն տպագրութեանց մէջ — ի յառաջարանին՝ այս տարի առանձին յոգուածով եւս** — ցոյց տրուած են տեղիք, որ յայտնապէս խանգարուած են կամ կըրնատուած։ Սակայն այս բոլորը դեռ չեն հաւատարմ ցանկերու խանգարումն. եւ զայս մենք պիտի շնանք ապացուցանել այժմ։

Փարպեցոյ երկրորդ սեպհականի մէջ (թ. 6), յորում կը նշանակուին նիդակակիցք վարդանայ, եւ նորա հետ յարուան կ'երթան, կր տեսնենք նա եւ զվահեհունին Գիւտ, որ թէ ըստ Եղիշէի (127, 160) եւ թէ ըստ նոյն ինքն Ղազարայ՝ (195) կուտակուի. եւ

ցուցակը) Գ շաղառապետ, Ի շախուռապետ։ Գ գուռքի վահեհունի՝ փոխանակ վահեհունեաց։ Ա. Գ քոնեանք՝ փոխ. քոնեանքն։ Գ արաքատունիք։ Ի ակիւացիքն՝ փոխ. ակեացիքն։ — Երկրորդ ցանկին մէջ Ա, Բ, Գ Աւուտանայ։ Ա, Բ, Գ, Դ Վարդանայ կեա «նարիւր էքեռան եւ երեք» ընկածները կը գրեն «նարիւր յեռան եւ երեք». Արտանայ «յեռան եւ երեք»։ «դան» եւ «թն» և «թն», ռամկական կարգ (փոխ. եւ թնեռան), որ յայտնի էր ցուցեք բառի փոփոխումն. Զմայեկայ «քանն եւ երկու» լոկ «քանն»։ Սակայն ալ թուոյ եւ միւս անկիւոց գումարը չեն նանք ընդհանուր «երկերիւր ութսուն եւ երեք» անփոփոխ գումարը. ինչպէս եւ Ե՝ Տառնայ կեա «ինն եւ տասն» ընդածնեւրը զնկով «քանն», մի իողի աւելի կը լինի ընդհանուր գումարեն. եւ հետեւաբար բոլորն այլ սխալ են գրչագրաց։

* Հին ըստով կ'իմանանք ոչ եթէ մեր Ա-Ե օրինակաց գրչութեան ժամանակը, քան զորս նշաղոյն կը թուի Աննիւսաց օրինակը, (ստի ի ներքեւ. տպ. Թեղաղուն), այլ ըստ որում առեւտրաց ըզմեղական յեղանակներն իբրեւ վկայաբանութիւն նանուած լինելով միջդեպի նաւանորեն Ե-Ձ դարոյց մէջ. (այս մասին յաջորդ զինոյն) մէջ, անոնք եւ ընդհանուր պատմութիւնը միմեանց պիտեման երբս գրչագրական փոփոխութեանց չեն ենթարկուած։

* Ազնիք են. «ընդգիտացել(ս) նաւանիք. եւ է ինչ զոր... եւ յայտմ հետէ եւ յառաջ ի մտի այսպէս եղաւ ի իմայ աննին, զի եթէ ի եւ զոյ նմար» (տպ. 136-9). եւ միւսն, «զխոնարումն զիկոց իւրեանց... առաւել ցուցեք զԳե սեբ(Ի ոչ եր) առ մեզ, եւ զյախանական... զմտաւ ամեք ծանուցանել (Գպ.) եւ պարզեալ. եւ եթէ նախնեանց ցոց» (տպ. 133-6). Հոս սեպուածոց նման զանազանութիւնք ամբողջ ընթերցումին մէջ եւս կան, որոց նամմատ որդիք օրինակաց մէջ պէտք է փոխել քանի մի տեղ իբրեւ յայտնի սխալ. ինչպէս, «(Խրախ) մեծ ուրախութեան առ ներն», եւ ոչ «Խրախ» (տպ. 156). զարեւա՛ր «երթուոյց այնուհետեւ հրաժարել ի Թաղաւորեն», եւ ոչ «հրաժարեն» (տպ. 153). եւ այլն։

** Ն. Բեկապեղաքի Ի Լուսնայ, նախապիշեալ տեղը, 309-28։

դաւակից էր Վասակայ եւ Տնաց ի Հայաստան։ Ապա յայտնի է՝ թէ այդ Հակասութիւնը պտուղ է գրչագրաց աղաւաղման, զի զժուար է թէ Ղազար ինքնին գործած լինի զայդ։ Զայս կ'ընդունի եւ Տէրպօղոսեան։

Փարպեցւոյ երրորդ սեպականին մէջ (Թ. 7), որ համառօտութիւն է չորրորդ հանրականին, ի պարսա բանտարկեալ նախարարաց ցուցակին, կը տեսնենք երեք նոր իշխաններ՝ որք կը պակասին հանրականին մէջ, եւ հոս կը յիշուին միայն տոհմային անուամբք՝ «գիշխանն տանն Վանանդեայ, ... եւ գիշխանն Վնթունեայ, եւ գիշխանն Արցաց»։ Եւ ինչ որ արեւելեաց Սարապրի մէջ կը իշխէ Ղազար «Թաթուլ տէր Վանանդայ» (210), որ ըստ Եղիշեայ՝ գլուխ էր երրորդ գնդին (204)։ Եղիշ մարտի մէջ էր եւ «Տաճատ գեթառնի» նիգակակից Թաթուլ (Եղ. 173, 204), որ մեզի ներկայացուցին էր իւր տոհմին, եւ իւր նշանաւոր դիրքը ցոյց կու տայ՝ թէ նախարարն էր գնթունեայ, Յազկերտի հրովարտակին պատասխանելու համար հաւաքուած նախարարաց մէջ առաջին անգամ կը յիշուի ի Ղազարայ՝ «տէրն Արցաց Հրահատ» (126), եւ անգամ մ'այլ հոս՝ նորա երրորդ սեպականին մէջ անանուն։ Արդ, գնթունեայ իշխանն ըստ երկուց պատմեաց եւս ընկաւ պատերազմին մէջ, ուստի եւ չէր կրնար ի Պարսկաստան երթալ։ Հետեւաբար սխալ է իւր յիշատակութիւնը Ղազարայ սեպականին մէջ, Եղիշը կ'սկսածէի կ'ընէ եւ միւս երկու իշխանաց բանտարգելութիւնն, յորաց զուրկ է չորրորդ հանրականը։ զի եթէ Փարպեցին յիշած լինէր զանոնք, նա զուհ եւ վստահ իւր ընդունած նոր տեղեկութեան վերայ, պիտի յաւելոյր զանոնք հանրականին մէջ եւս՝ զոր կ'առնոյր յԵղիշեայ։ Իսկ նա զգուշացեր է այդ բանն, ուրիշ երեքն այլ (եւ մին անտարակոյս) եկամուտ են իւր սեպականին մէջ։ Ուստի այս եւս խանգարուեր է ժամանակաւ։

Այսպէս ահա երկու պատմեաց ցանկերու մէջ բարձական կարգի անհամաձայնութիւնքն յառաջ են եկած՝ մասամբ հնդիակաց գրչի ազատութենէն եւ մասամբ գրչագրական փոփոխութիւններէ։ Հետեւաբար բոլորովին անհաստատ է Տէրպօղոսեանի անոնց վերայ հիմնած համոզումն, թէ Եղիշէի պատմութիւնն յետնագոյն ժամանակի զորք է, եւ թէ նորա կարծեցեալ խմբագրիչն եւ Ղազար ունեցեր են երեք օտար եւ քան զիրենք հնազոյն աղբիւրներ՝ նախարարաց ցանկերու համար։

Շարայարեղի

ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ

Ն Ա Ր Ա Ր Ա Ն

Ազգի մի կրօնից պատմութիւնն՝ նորա քաղաքական եւ բարոյական կենաց զիխաւոր կողմերէն մին կը ներկայացընէ՝ վասն զի ո՛ր եւ է զարգացումն՝ մտաւոր, արուեստական կամ ընկերական, սերտ յարնչութիւն ունի կրօնից հետ։ Ինչպէս իրօք եւս կը տեսնեմք, թէ աշխարհիս վերայ Հանճարն եւ արուեստի հրաշակերտք՝ մեծաւ մասամբ կրօնական ներշնչութեանց արդիւնք են։ Դարձեալ, գիտենք ի պատմութենէ, թէ այն ազգերն՝ որոնք մարդկութեան ընդհանուր յառաջադիմութեան հոսանքէն բոլորովին զատուած եւ վայրենի վիճակի մէջ ապրեր են, նոցա կրօնական գաղափարներն եւ պաշտամունք երբէք չեն զարգացած, այլ միշտ նոյն ամեւնաստոր աստիճանի մէջ մնացեր են, որ է նիշարպաշտոյթին կամ տարրապաշտոյթին (fetichisme)։ այսպէս եղեր է, օրինակ իմե, Աւստրալիոյ կղզեաց եւ կեդրոնական Ափրիկէի բնակիչք, բնիկ Ամերիկացիք, Լապոնացիք, եւ այլն։ Մինչդեռ Ասիոյ ժողովուրդք, որք քաղաքականութեան եւ զարգացման նախկին վառարանին շուրջը գտնուեր են, անհամեմատ կերպով զերազանց եւ հոգեւ պաշտ (spiritualiste) կրօնք մ'ունեցեր են։ Ինչպէս եղեր են Ձինացիք, որոնք իւր գեւրազոյն էակ կը ճանաչեն զԹիեկ (երկինք), յորմէ գոյացեր են աշխարհիս հիմնական ութ տարբեր (եթեր, զուտ լուր, զուտ կրակ, կայծակ, հով, հասարակ ջուր, լեռինոս եւ երկիր)։ եւ Հնդիկք՝ որոնք զերազոյն էակ կը ճանաչեն զՆիքտան, իբր սկիզբն եւ արթիւր ամենայն էութեան եւ կատարելութեան՝ Պէտք է դիտել դարձեալ, թէ Հնդիկոս կրօնքն զանազան կերպարանաց ներքեւ կը ներկայանայ մեզ, ըստ որում կը զանազանին ազգերն յիրեաց՝ ծագմամբ, լեզուաւ եւ յատուկ բնաւորութեամբ։ Ինչպէս որ ոչ պակաս ազդեցութիւն ունեցեր են կրօնից վերայ՝ երկրի կլիմայն, աշխարհագրական